

Горбач Наталія,

кандидат філол. наук, доцент,
завідувач кафедри, доцент кафедри української літератури
Запорізького національного університету

ПАМ'ЯТТЄВИЙ ПРОСТІР ГОЛОКОСТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

У статті розглядаються твори українських письменників, що засвідчують розширення географічних маркерів Голокосту на території України та за її межами. До уваги взято не лише художні тексти, в яких знищення єврейського населення є наскрізною темою, але й ті, в яких воно виступає субтемою. На відміну від викривлених ідеологією комеморативних практик, сучасна українська проза про Голокост формує співчутливий до людини художній простір. Місця пам'яті в аналізованих творах, які є мнемотехнічним засобом і символом пам'яті одночасно, сприяють трансформації комунікативної пам'яті свідків і жертв у пам'ять культурну, її інтеграції в національний історичний наратив.

Ключові слова: пам'ять, місця пам'яті, Голокост, проза, простір.

Horbach N. Memorable space of Holocaust in modern Ukrainian prose.

The article is about Ukrainian novels that represent the enlargement of geographical markers of Holocaust over all Ukrainian territory and outside its borders. The attention is paid not only for texts, where Jewish genocide is a leitmotiv, but also for those, where the subject is secondary. Modern Ukrainian prose about Holocaust forms the emphasizing and humanistic space, objecting ideologically distorted commemorative practices. In analyzing texts, the places of memory, which are mnemotechnical methods as well as symbols of memory, help to transform the communicative memory of witnesses and victims into cultural memory and to integrate it into national historical narrative.

Key words: memory, places of memory, Holocaust, prose, fictional space.

Наративізація Голокосту українською радянською прозою стала віддзеркаленням специфіки як літературного процесу України, так і міжнаціональних відносин та національної політики СРСР. Гальмування спроб україно-єврейського діалогу 1920–30-х рр. ХХ ст. й реставрація імперського шовінізму в повоєнну добу, що в літературному середовищі призвела до боротьби з т. зв. «космополітизмом», розкриття псевдонімів, публічного остракізму, звинувачень в українському й єврейському буржуазному націоналізмі, спричинили замовчування

як єврейської тематики загалом, так і теми Голокосту зокрема. Повість західноукраїнської письменниці О. Дучимінської «Еті», що з'явилася 1945 р., можна було б вважати винятком, але доля твору і його авторки, яка спершу була піддана критиці за відсутність героїчного пафосу в творі, а згодом засуджена на 25 років таборів, лише потверджують стан справ. Попри те, що суспільно-політичні зміни 1960-х рр. вплинули на художню рецепцію раніше негласно табуїрованої теми, у повістях Т. Мигаля «Шинок «Оселедець на ланцюзі» (1966), В. Дарди «Повернення з пекла» (1970) хоч і робиться спроба акцентувати національні виміри Голокосту, але загалом дотримано консолідаційного погляду на виміри жертв. Натомість не лише зміну тональності, але й художнє новаторство в розробці теми Катастрофи продемонстрував Б. Харчук у повісті «Панкрац і Юдка» (1981) на прикладі перверсивності психіки жертви й ката. Гуманізацією теми війни, акцентуванням долі її жертв, зокрема, дітей, позначено також «єврейські» повісті А. Дімарова — «Південна Одиссея» (1982), «Пам'ять» (1984), «Симон-різник» (1990).

Якщо в європейському соціогуманітарному просторі реартикуляція Голокосту, спричинена студіями пам'яті, мала місце уже у 1960-х рр., то якісно новий підхід до цієї теми в Україні став можливий лише як реакція на зміни в суспільстві 1990-х рр. Відмову від негативних стереотипів україно-єврейського діалогу й узвичаєних наративів попередньої доби, пізнавальний поворот до проблеми пам'яті, раніше замовчувані болючі або й стидкі сторінки взаємин демонструють повісті О. Деко «Кедойшім. Повесть-хроніка Шепетівського гетто» (1995), Р. Плотнікової «В яру згасаючих зірок» (2007), М. Мащенко «Дитя єврейське» (2008), М. Матіос «Черевички Божої матері» (2013), романи Р. Іванчука «Вогненні стовпи» (2006), «Торговиця» (2012), О. Забужко «Музей покинутих секретів» (2009), Л. Денисенко «Відлуння: від загиблого діда до померлого» (2012), Ю. Винничука «Танго Смерті» (2013), Т. Пахомової «Я, ти і наш мальований і немальований Бог» (2016), М. Дупешка «Історія, варта цілого яблуневого саду» (2017) тощо.

Відзначаючи недостатню увагу радянського і пострадянського письменства до теми Голокосту, страждань європейського єврейства, М. Шкандрій, автор англomовного дослідження, присвяченого образу євреїв в українській літературі, зауважив, що «... *прихід постмодернізму і постколоніалізму в літературу, Помаранчева революція 2004 р. в політиці відкрили більший простір для обговорення раніше заборонених тем, і нещодавно деякі болючі питання увійшли*

в публічний дискурс [питання участі цивільного населення в убивствах євреїв на окупованих територіях, критичний перегляд історіографічних схем у підходах до Другої світової війни — Н. Г.]. Література може і, можливо, повинна відігравати провідну роль у наданні читачам можливості вирішувати ці та інші подібні чутливі або знехтувані питання» [11, с. 228].

І сучасна українська література, що не конкурує в повноті й об'єктивності висвітлення подій минулого з історичним дослідженням, але з властивими суто їй перевагами (охоплення ширшої читацької аудиторії, доступні для різних вікових груп форма й зміст, вплив через художні засоби й прийоми на почуття читача, відбір історичних фактів згідно з художньою логікою, використання вигадки й домислу), не стоїть осторонь цих питань. З-поміж новацій, якими характеризуються сучасні твори про Голокост, — їхня топосна динаміка. Окрім Бабиного Яру, чи не єдиного «легалізованого» в радянській літературі місця розгортання трагедії (вірші М. Бажана «Яр» (1943), І. Еренбурга «Бабий Яр» (1944), О. Дриза «Колыбельная Бабьему Яру» (1954), М. Фішбейна «Яр» (1974); поеми О. Анстей «Кирилловые Яры» (1941), Л. Озерова «Бабий Яр» (1946), Є. Євтушенка «Бабий Яр» (1961); роман А. Рибаківа «Бабий Яр» (1966); повість В. Дарди «Повернення з пекла» (1970) тощо), з'являються все нові географічні маркери Катастрофи на території України.

А. Ассман, констатуючи розширення географічних кордонів історичної пам'яті про Катастрофу, говорить про існування чотирьох груп, які, власне, формують запит на цю пам'ять. «Європейські нації, пов'язані з пам'ятними місцями, де відбувався Геноцид» [2, с. 12], до яких, безперечно, належить і Україна, — одна з них. «Пам'ять про Голокост вбудована в історію Другої світової війни, яку пережили всі європейські народи, але кожен народ відчув її по-своєму. Тому в Європі спільна транснаціональна пам'ять, — за словами авторки, — стикається з розмаїттям національних пам'ятей» [2, с. 12]. Ця ж дослідниця, підкреслюючи нерозривність зв'язку між пам'яттю і простором, визначає носіями пам'яті ті місця, з якими пов'язані значущі релігійні, історичні, біографічні події. З протиставлення *ars memorativa* й *vis memorativa* як процесів накопичення й згадування виходить розуміння простору як мнемотехнічного засобу й символу пам'яті одночасно. При цьому А. Ассман наголошує: «Місця можуть зберігати та засвідчувати пам'ять навіть після фази колективного забуття. Через певний період зникнення традиції прочани та зацікавлені минулим туристи повертаються назад до визначних для

них місць, аби знайти ландшафт, монумент або руїни. При цьому відбувається так звана реанімація, коли місце оживлює спогад, а спогад — місце. Пам'ятні місця не можуть зберігати біографічну та культурну пам'ять, вони у поєднанні з іншими носіями пам'яті лише стимулюють і підтримують процеси згадування» [1, с. 30].

Поряд із Бабиним Яром, що в сучасній прозі про Голокост залишається складником пам'яттєвої парадигми (він згадується у повістях Р. Плотнікової «В яру згасаючих зірок» і М. Машенка «Дитя єврейське», у романах О. Забужко «Музей покинутих секретів» і Л. Денисенко «Відлуння: від загиблого діда до померлого»), хронотоп Голокосту постійно розширюється. Наприклад, у творах Ю. Винничука «Танго смерті» й Т. Пахомової «Я, ти і наш мальований і немальований Бог» йдеться про львівське гетто, а в першому творі ще й про Янівський табір. Місцями знищення єврейського населення постають і маловідомі або не конкретизовані топоси — буковинське село Черемошне в повісті М. Матіос «Черевички Божої Матері» чи яр на березі р. Сули поблизу Лубен у повісті Р. Плотнікової тощо.

Місцем утримання євреїв у романі «Торговиця» й повісті «Оферми з тридцять шостого регіменту» Р. Іваничука стає коломийське гетто. Зокрема, в останньому творі письменник подає картину його знищення. Унікаючи натуралістичного опису розправи над людьми, автор досягає емоційного впливу на читача підкресленням травмованої психіки персонажа, котрий назавжди онімів після побаченого: «Занімілий від жаху під час ліквідації коломийського гетто Муца Шпайхер не міг мені розповісти, що з ним трапилося того несамовитого дня, та я собі намагаюся уявити...» [7, с. 63]. Введення образу бджоли, що в багатьох міфологіях світу символізує душу, надає описуваному відчуття нереальності, позамежовості: «Зима сорок третього року була сніжна й люта, і втікачам із гетто, коли розпочалася остання гестапівська акція на цілковите знищення чорного кварталу між будинком гімназії й повітовим шпиталем, тяжко було зникнути з очей карателів: глибокі сліди вели до замерзлого Прута, й тих щасливців, яким вдалося крізь проломи в парканах вишопитися із палаючого пекла, наздоганяли кулі, клали втікачів один за одним, й здавалося Муці, що то бджоли, яких він щозими викидав із вуликів, гинуть тепер на снігу так само ворухаються, лазять і мертво стихають, поійняті несусвітнім морозом...» [7, с. 63].

Інші просторові виміри Голокосту постають у повісті О. Деко «Кедойшім. Повість-хроніка Шепетівського гетто»: «Три паралельні вулиці старої Шепетівки з одноповерховою густою забудовою

обгороджено колючим дротом. Уздовж вулиць по чотири квартали. Це ж як багато будинків! Але ж і євреїв у Шепетівці багато. Мало не половина населення» [5, с. 211]. Той факт, що головним персонажем повісті є поліцей Болько, який мав реального прототипа, свідчить про бажання автора дослідити анатомію зла як причину Голокосту. На різних художніх і буттєвих полюсах повісті опиняються Болько і мешканці гетто, авторська настанова на мартирологію яких прочитується уже в заголовку твору, де *кедойшим* у перекладі з івриту означає *святи*.

Через чернівецьке гетто й табір у Трансністрії проходять персонажі роману М. Дупешка «Історія, варта цілого яблуневого саду» Дора Капман та її батько Аріель. Порятунок Аріеля Капмана, котрий із документами вбитого венеційського купця перебирається за кордон, сприймається як виняток з окупаційної долі євреїв. Доля ж Дори, яку було вбито при спробі втечі з Коло-Михайлівського табору, потверджує трагізм долі понад тисячі євреїв, знищених там. За авторською художньою версією, саме в цьому таборі загинула і «буковинська Анна Франк» — вісімнадцятилітня поетеса, кузина Пауля Целана Зельма Меербаум-Айзінґер (хоча серед дослідників ведеться полеміка про місце розташування її «трудового» табору). Від імені молодого фахового історика в творі не лише акцентується проблема неповноти пам'яті («*Є інформація про місця, де були табори, і про кількість ув'язнених, та ніхто не складав точних списків. Ми знаємо, що, наприклад, через Ладизжин пройшло близько десяти тисяч чоловік, але у Бершадському районі було шість таборів і так далі. Але поіменних списків немає»* [6, с. 151]), але й шукаються причини такого стану справ. Одна з них — витіснення пам'яті про Голокост через насильницьку ревізію подій Другої світової війни («*Це важко собі уявити, та коли прийшла радянська армія, то робітників, які примусово працювали на гранітних копальнях, потім нацивждоруч судили як пособників фашизму... судили євреїв із концтаборів»* [6, с. 151]).

Навіть твори, в яких Голокост є субтемою, розширюють уявлення про масштаби «остаточного вирішення єврейського питання» на українській землі. Наприклад, у історичному детективі Є. Кононенко «Жертва забутого майстра» про Іоанна Георга Пінзеля постає трагічна окупаційна історія євреїв Бучача [8, с. 79–82]. Герої ж роману В. Лиса «Соло для Соломії», який розгортає долю української жінки на тлі ХХ століття, чули, що «*у Любомлі, де жило багато юдеїв, частину їх розстріляли десь там, за містом, а частина жила в якомусь*

таборі, що звався гетто» [9, с. 61]. Фотороман Н. Гриценко «Місто пахло корицею й кремом Nivea. Чернівецький вінтажний альбом» не обходить увагою долю євреїв в мультикультурних Чернівцях періоду Другої світової війни: «німці ... на початку війни нікого не забирали: члени їхніх ейнзацгруппен виконували наказ і розстрілювали євреїв просто вдома. Лише згодом їх почали інтернувати в транзитні концтабори та гетто» [4, с. 72]. Головна героїня твору Альбіна стає свідком жажливих подій: «... у перші дні липня на їхній вулиці лунали численні постріли: розпочалося масове винищення євреїв, і вулиця залилася кров'ю та криком» [4, с. 72].

Емоційно складна тема Голокосту вписана і в сюжет роману К. Бабкіної «Соня». Твір демонструє вихід за межі національної пам'яті, залучення зарубіжного історичного і культурного контексту Катастрофи: художніми локусами розгортання теми стають польські міста Краків і Люблін, вибір яких у розмові про геноцид єврейського населення не є випадковим. На території обох міст у роки німецької окупації Польщі були облаштовані гетто, звідки десятки тисяч ув'язнених євреїв депортувалися в сусідні концентраційні табори. Мандруючи Польщею, дівчина дізнається про «штучний» концтабір» — декорації, збудовані для фільму: «Справжній був не тут. Вони збудували бараки, газові камери, їдальні, катівні і навіть дороги, вимощені надгробками з єврейських кладовищ» [3, с. 107]. У такий спосіб письменниця актуалізує знімальну історію кінофільму С. Спілберга «Список Шиндлера» (1993): оскільки в реальному Аушвіці-Біркенау, як пам'ятці ЮНЕСКО, зйомки ігрового кіно заборонені, то довелося спорудити макет цього концтабору. Про глибину травматичної пам'яті тих, хто пережив Голокост, говорить в романі якраз на прикладі знімального майданчика: «Деякі євреї, що приїжджали сюди багато років по тому, помирали від страху — так все виглядало чесно. Є в цьому якась невідоротність — вижити в справжньому концтаборі, щоби померти потім у бутафорському» [3, с. 107–108]. Єврейська історія м. Любліна оприявлено крізь призму трагічної долі єврейського хлопчика Хеня, який являється Соні. Його прототип — дев'ятирічний Генрик Житомирський, польський єврей із Любліна, життя якого обірвалося в газовій камері Майданека 1942 р. «Неможливо згадати 40 тисяч облич люблінських жертв Голокосту. Пам'ятайте принаймні одну» [10], — гасло заходів із увічнення пам'яті Хеня, котрий став одним із символів Голокосту в м. Любліні й Польщі загалом.

Отже, сьогодні, коли комунікативна пам'ять уцілілих жертв і свідків Голокосту зникає, художня література покликана трансформувати її в пам'ять культурну, стати засобом інтеграції цієї пам'яті в національний нарратив. Місця пам'яті в аналізованих художніх творах — це прочитання історії крізь призму простору. Усвідомлюючи проблему кризи пам'яті, вітчизняні автори розширюють пам'яттєвий простір Катастрофи не лише на територію України, але й за її межі. Відкидаючи викривлені ідеологією комеморативні практики, сучасна українська проза про Голокост, доступними їй засобами і прийомами, формує співчутливий до людини художній простір у контексті питань забуття й згадування.

Література

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман. — Київ: Ніка-Центр, 2012. — 440 с.
2. Ассман А. Существует ли глобальная память о Холокосте? Расширение и границы нового сообщества памяти / А. Ассман // Историческая экспертиза. — 2017. — №4. — С. 9–30.
3. Бабкіна К. Соня / К. Бабкіна. — Харків: Фоліо, 2013. — 186 с.
4. Гриценко Н. Місто пахло корицею й кремом Nivea. Чернівецький вінтажний альбом / Н. Гриценко. — Чернівці: Книги–XXI, 2017. — 112 с.
5. Деко О. Кедойшім. Повість-хроніка Шепетівського гетто / О. Деко // Деко О. Твори: в 4 т. — Т. 2: Проза. — Київ: Юг, 1997. — С. 193–252.
6. Дупешко М. Історія, варта цілого яблуневого саду: роман / М. Дупешко. — Чернівці: Книги–XXI, 2017. — 160 с.
7. Іваничук Р. Оферми з тридцять шостого регіменту / Р. Іваничук // Іваничук Р. І земля, і зело, і пісня: короткі повісті. — Львів: Срібне слово, 2006. — С. 34–85.
8. Кононенко Є. Жертва забутого майстра / Є. Кононенко. — Київ: Грані-Т, 2007. — 180 с.
9. Лис В. Соло для Соломії / В. Лис. — Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. — 368 с.
10. Dras T. Henio, Chaim. Listy do żydowskiego chłopca — uliczna akcja Teatru NN w dzień pamięci o Holocauście / T. Dras [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.webcitation.org/6VtXw9h2p>

11. Shkandrij M. *Jews in Ukrainian Literature: Representation and Identity* / M. Shkandrij. — New Haven: Yale University Press, 2009. — 165 p.